

Mühazirə №17

Mövzu:Müasir Azərbaycan ədəbi dilində cümlə üzvlərinin sırası

Plan:

- 17.1.Cüttərkibli cümlələrdə mübtəda və xəbərin yeri;
- 17.2.Cüttərkibli cümlələrdə tamamlıq və təyinin yeri;
- 17.3.Cüttərkibli cümlələrdə zərfliyin yeri;
- 17.4.Cüttərkibli cümlələrdə həmcins üzvlərin sıralanması;
- 17.5.Təktərkibli cümlələrdə cümlə üzvlərinin sıralanması;
- 17.6.Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlərin sıralanması;
- 17.7.Mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin sıralanması.

17.1.Cüttərkibli cümlələrdə mübtəda və xəbərin yeri

Cümlənin bütün növlərində cümlə üzvlərinin sıralanması vacib məsələdir.Cümlədəki sözlər bir-biri ilə məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnir,bu,məsələnin bir tərəfidir.Bununla yanaşı,cümlədəki sözlərin sırası da əsas məsələlərdən biridir.Cümləni qurmaq üçün sözlər arasında məna və qrammatik əlaqə ilə yanaşı,cümlə üzvlərinin düzgün sıralanmasını nəzərə almaq lazımdır.

Azərbaycan dilində əksər vaxt mübtəda cümlənin başında,xəbər isə sonunda gəlir.Məs.:*Hürü diksindi. (M.İ);O,müəllim idi.*

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində aşağıdakı hallarda mübtədanın yeri dəyişir:

1) Xəbəri *var,yox* sözləri ilə ifadə olunan cümlələrdə mübtəda xəbər zonasına aid olan üzvlərdən sonra gəlir.Məs.:*Məktəbimizin baxçasında ucaboylu,cavan bir yasəmən ağacı vardı.(İ.Ə);Bu barədə onda aydın bir mülahizə yox idi.(İ.Ə)*

2) Tərkiplər mübtədadan əvvəl gəlir və tərkibin subyekti mübtədə kimi formalaşmır. Məsələn:*Mən əti doğrayıb qurtaranda Gülqədəm* düyünün kafini yığırdı.(Ə.V)

3) Bəzən həm tərkibin,həm də cümlənin subyekti eyni şəxs olur.Tərkibdəki iş cümlədəki işdən əvvəl gəlidiyi üçün mübtədə tərkibdən əvvəl gəlir.Məsələn:*Şirməmməd* gecədən xeyli keçməsinə baxmayaraq yatmaq istəmirdi.Mübtədani tərkibdən sonra da işlətmək mümkün olur:Gecədən xeyli keçməsinə baxmayaraq,*Şirməmməd* yatmaq istəmirdi.

4) Mübtədə qeyri-müəyyənlik bildirdikdə mübtədə xəbər zonasına aid olan üzvlərdən sonra işlənir.Məsələn:Gecədən xeyli keçmiş Göytəpənin kənarında bir dəstə *atlı* göründü.(İ.Ş)

5) Mübtədə söz birləşməsindən ibarət olarsa və bu söz birləşməsində qeyri-müəyyən əvəzlik işlənərsə,mübtədə xəbər zonasının üzvlərindən sonra gəlir.Məsələn:Ucqardakı qara damdan *kiminsə* səksəkəli səsi eşidilir.(İ.Ş)

6) Mübtədə işin icraçısı deyilsə,mübtədə xəbər zonasına aid üzvlərdən sonra işlənir.Məsələn:Divarın dibində *çarpayılar* qoyulmuşdur.(Ə.H)

7) Mübtədə işin icraçısı kimi çıxış edir,amma umumi və qeyri-müəyyən olur və xəbər zonasına aid olan üzvlərdən sonra gəlir.Məsələn:Şoranlı düzdə buynuzlu *ilanlar* mələyir.(S.R)

8) Mübtədə söz birləşməsi ilə ifadə olunduqda və cümlənin xəbəri məchul növdə olduqda mübtədə xəbər zonasına aid üzvlərdən sonra işlənir.Məsələn:İlk əsərlərinizdə *xalq ruhunun aydın izləri* görünür.(M.H)

17.2.Cüttərkibli cümlələrdə tamamlıq və təyinin yeri

Tamamlıq cümlədə xəbər zonasına aid olur.Vasitəli tamamlığın forması imkan verir ki,o,cümlənin müxtəlif yerində işlənə bilsin.Vasitəsiz tamamlığın yeri isə cümlədə sabitdir.Bununla yanaşı,tamamlıq xəbərə aid olduğu üçün xəbərdən əvvəl gəlir.Məsələn:Şamxal *anasına* yaxınlaşdı.(İ.Ş)

İstər vasitəli,istərsə də vasitəsiz tamamlıq iştirak edən cümlələrdə tamamlığın sıralanmasında aşağıdakı hallar özünü göstərir:

1) Cümlədə həm vasitəli,həm də qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq olduqda qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq vasitəli tamamlıqdan sonra gəlir.Msələn:Qız anasından söz gizlətməz.(Ə.V)

2) Cümlədəki tamamlıqlardan biri müəyyən təsirlik halda,digəri isə çıxışlıq halda işləndikdə təsirlik haldakı tamamlıq çıxışlıq haldan əvvəl gəlir.Məsələn:*O,rütbəni məhəbbətdən üstün tutdu.*(Ə.V)

3) Cümlədəki tamamlıqlardan biri təsirlik halda,digəri isə “ilə” qoşması vasitəsi ilə adlıq halla işlənersə,onda təsirlik halda olan tamamlıq əvvəl gəlir.Məsələn:*Xəstə bacılarını zəif alləri ilə birbəbir bağına basıb duz kimi yaladı.*(Y.V.Ç)

4) Cümlədəki tamamlıqlardan biri biri yönlük halda,digəri isə “ilə” qoşması ilə adlıq halda işlənersə,onda yönlük haldakı tamamlıq xəbərə daha yaxın olur.Məsələn:*Biz avtobusla onlara yaxınlaşdıq.*

Təyin təyinolunanla bağlı olduğundan cümlədə heç bir üzv təyinin yerinə təsir edə bilmir.

Cümlədə təyinin sıralanması ilə bağlı aşağıdakılar vacibdir:

1) Bir qayda olaraq təyin təyinolunandan əvvəl gəlir.Məsələn:*Polad* tiyə havada parladı.(İ.Ş)

2) Cümlədə bir təyinolunanın bir neçə qeyri-həmcins təyinləri olduqda qeyri-həmcins təyinlərin növləri belə olur:biri əsli və ya düzəltmə sifət,ikincisi isə isimdən ibarət olan təyinlər;biri həcm,forma bildirən,digəri rəng bildirən sifətlərdən ibarət olan təyinlər;biri feili sifət və ya feili sifət,digəri isə isimdən ibarət olan təyinlərbiri əvəzlilikdən,digəri isimdən ibarət olan təyinlər;biri feili sifət,digəri sifətdən ibarət olan təyinlər və s.Məsələn:*Güləsər iri mis cama çəkdiyi pencəri atasının qabağına qoydu.*(İ.Ş);*İri yaşıl çəyirtkələr atılıb yolun ortasına düşdü.*(İ.Ş);*Həyətdə dirəkdən asılmış tənəkə ləyən yerə düşüb danqıldı.*(İ.Ş);*Bu daş bina məktəbdir;Getdikcə suyun səthinə yatan çiskinli duman cələdəki ulğun kollarına toxunaraq parçalanır.*(İ.Ş)

17.3.Cümlədəki təyinlərdə zərfliyin yeri

Zərflik xəbər zonasına aid olduğundan bir qayda olaraq xəbərdən əvvəl gəlir.Cümlə baş üzvlər və zərflikdən ibarət olduqda zərflik xəbərin yanında gəlir.Digər ikinci dərəcəli üzvlər işləndikdə zərfliyin cümlədə yeri dəyişə bilər.Zərfliyin yerdəyişməyə ən çox məruz qalan növü tərzi-hərəkət zərfliyidir.Tərzi-hərəkət zərfliyi feili xəbərdən əvvəl gəlir.Məsələn:*O,bütün günü səssiz-səmirsiz dolaşır.*(İ.Ə)

Cümlədə bir neçə tərzi-hərəkət zərfliyi də olur.Bu zaman sıralanma aşağıdakı kimi olur:

a) Tərzi-hərəkət zərfliklərindən biri feili bağlama, digəri zərflə ifadə olunduqda zərflə ifadə olunan zərflik xəbərin yanına gəlir. Məsələn: Qapı *çirildayaraq yavaş-yavaş* açıldı. (S.Q). Zərf feili bağlama olduqda ondan zərf ondan sonra gəlir. Məsələn: Məhtəban *birdən hiçqıra-hiçqıra* ağladı. (S.R)

b) Cümlədə yerlik halda olan zərflik tərzi-hərəkət zərfliyindən əvvəl gəlir. Məsələn: Raya faytonda tək-cə oturmuşdu. (M.S.O)

c) Yönlük, təsirlik halda olan üzvlər tərzi-hərəkət zərfliyindən sonra işlənir. Məsələn: Zərnigar xanım *ehtiyatla yarğana* yaxınlaşdı. (İ.Ş); *Birdən evin pəncərəsi* döyüldü. (S.V)

Cüttərkiibli cümlədə zaman zərfliyinin yeri aşağıdakı kimidir:

a) Mətn daxilində əvvəlki cümlə sonrakı cümlədə zaman əsasında bağlanırsa, zaman zərfliyi mübtədadan əvvəl gəlir. Məsələn: *Bu gün* meydançada xeyli *uşaq* vardı. (S.V)

b) Zaman zərfliyi xəbərdəki mücərrəd zamanı konkretləşdirdikdə mübtədadan sonra gəlir. Məsələn: O, *axşamüstü* kəsmə cıgırıla çayın qırağına gəldi. (S.R)

Cüttərkiibli cümlədə yer zərfliyi xəbərdən əvvəl gəlir. Məsələn: Bir aya yaxın *üçümüz* bir çadırdə yaşadıq. (Ə.V)

Yer zərfliyi aşağıdakı hallarda yerini dəyişir:

a) Qeyri-müəyyənlik bildirən mübtədalar xəbərə yaxın yerləşir, yer zərfliyi mübtədadan əvvələ keçir. Məsələn: *Divarın yanında* çarpayılar qoyulmuşdu. (Ə.H)

b) Xəbəri *var, yox* sözləri ilə ifadə olunan cümlələrdə yer zərfliyi mübtədadan əvvələ keçir. Məsələn: *İçərişəhərdə* balaca bir otağım var. (Ə.V)

Cüttərkiibli cümlədə səbəb zərfliyi ya mübtədadan sonra, ya da əvvəl gəlir. Məsələn: *Hava yavaş-yavaş qaranlıqlaşdığı üçün* o, məcmuəni qatlayıb cibinə qoydu. (M.H); *Paşa dalı qapıya sarı olduğu üçün* onu görmürdü. (M.H)

Cüttərkiibli cümlələrdə kəmiyyət zərfliyi xəbərdən əvvəl işlənir. Məsələn: İlyas Mərdanı az-çox tanıyırdı. (M.C)

17.4. Cüttərkiibli cümlələrdə həmcins üzvlərin sıralanması

Cümlədə həmcins üzvlər olduqda həmin həmcins üzvlərin sıralanmasında bir qanunauyğunluq olur. Bu, imkan vermir ki, həmcins üzvlər yerini dəyişsin. Məsələn: Dan yeri sökülənə qədər *yedik, içdik, çaldıq, oynadıq*. (A.Ş); *Aradab bir il, beş il, on il* keçdi.

17.5. Təktərkiibli cümlələrdə cümlə üzvlərinin sıralanması

Cüttərkiibli cümlələrdən fərqli olaraq təktərkiibli cümlələrdə cümlə üzvlərinin sırası möhkəmdir. Burada sıranın pozulması, dəyişdirilməsi təktərkiibli cümlənin cüttərkiibli cümləyə keçməsidir. Subyekt və predikativliyin bir üzvdə mərkəzləşməsi və birləşməsi təktərkiibli cümləyə xas olan əlamətdir.

Təktərkiibli cümlələrdə tamamlıq iştirak etdikdə o, xəbərdən əvvəl gəlir. Zərflik iştirak etdikdə tamamlıq zərflikdən əvvəl və sonra gələ bilər. Tərzi-hərəkət zərfliyi isə xəbərdən əvvəl işlənir. Məsələn: *Bəbir bəyə* qandırılar ki, Qədir Məmmədə çörək verənlər nəslindəndir. (M.C); *Qədiri kənddə* yaşamağa qoymadılar. (M.C); Mən özgənin adaxlısıyam, *bu yaxınlarda məni* aparacaqlar.

Geniş adlıq cümlələrdə üzvlərin sıralanması aşağıdakı kimi olur:

a) Bir təyin və bir baş üzvdən ibarət olan adlıq cümlədə birinci yerdə təyin, ikinci yerdə baş üzv gəlir. Məsələn: *Boranlı bir qış gecəsi.* (C.C)

b) Bir zərflikdən və bir baş üzvdən ibarət olan adlıq cümlədə birinci yerdə zərflik, ikinci yerdə baş üzv gəlir. Məsələn: *Teatrda müdirin otağı.* (C.C)

c) Təyin, zərflik və baş üzvlərdən ibarət adlıq cümlələrdə birinci yerdə zərflik, ikinci yerdə zərflik, üçüncü yerdə baş üzv gəlir. Məsələn: *Kür sahilində böyük bir kənd.* (C.C)

ç) Bir neçə təyin, bir zərflik və baş üzvdən ibarət adlıq cümlələrdə birinci yerdə zərflik, ikinci yerdə təyin, sonra baş üzv gəlir. Məsələn: *Ayın altında xəfif, solğun bir sima.*

d) Silsilə şəklində olan adlıq cümlələrdə birinci ikincinin. ikinci üçüncünün (və bu ardıcılıqla) yerini, zamanını göstərir. Məsələn: *Bakı. Bahar çağı. Təbiət gülür.* (M.R)

Söz-cümlə öz quruluşu ilə təktərkiibli cümlələrin digər növlərindən kəskin fərqlənir. Söz-cümləsinin yeri dedikdə onun qonşu cümlələr arasındakı mövqeyi nəzərdə tutulur.

17.6. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlərin sıralanması

Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan ara sözlər əvvəlki cümlədəki fikrə münasibət bildirdikdə cümlənin əvvəlində gəlir. Məsələn: *Təsərrüfatın bütün növləri inkişaf etməsə, əkin sahələrinə olan maraq azalar. Əslində, əkin sahələri deyildikdə, münbit torpaqlar nəzərdə tutulur.*

Ara söz və birləşmələr söylənilən cümləyə aid olduqda daha çox mübtəda zonası ilə xəbər zonası arasında yerləşir. Məsələn: *Gödək ömürlü qış günü, elə bil, qəsdən uzanır.* (Ə.V)

Xitab cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işləndiyindən onların cümlədə sıralanması, yeri üç baxımdan olur. Məsələn: *Ay qız, Ay Güləsər*, dur çardağın üstünə palaz sər. (İ.Ş); *Çox düz deyirsən, İdris*, Reyhan xanım da haqlıdır. Göndərilən yerə necə getməyə bilərəm, *Adil!*

17.7. Mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin sıralanması

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin sırası qarşılaşdırma, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, zaman əlaqəli cümlələrdə daha çox cərəyan edir. Qarşılaşdırma əlaqəsində birinci komponent qarşılaşır, ikinci komponent qarşılaşdırılır. Məsələn: *Ürəyim sözlə doludur, lakin danışa bilmirəm.* (S.R)

Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin ardıcılığı sıralanmanı qoruyur. Məsələn: *Şoranlı düzəddə buynuzlu ilanlar mələyir, cırcıramaların cırlıtısından qulaq tutulurdu.* (S.R)

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin sıralanmasında səbəbi bildirən komponent əvvəl, nəticəni bildirən komponent isə sonra gəlir. Məsələn: *Gün batmış, eyvan qaranlıqlaşmışdır.* (Ə.V)

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin ikincisi birincini izah edir, aydınlaşdırır. Aydınlaşdırıcı cümlə aydınlaşdırılan cümlədən sonra gəlir. Məsələn: *Yazın gözəl çağı idi: yer yamyaşıldı, bənövşə açmışdı, ağ və çəhrayı çiçəklər ağacları bəzəkli gəlinə döndərmişdi.* (Y.V.Ç)

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələrinin sıralanmasında iki hal diqqəti cəlb edir:

a) Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gələn tabeli mürəkkəb cümlələr: mübtəda, xəbər, təyin, tamamlıq, kəmiyyət, məqsəd, səbəb budaq cümlələri.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdən mübtəda, xəbər, təyin, tamamlıq və s. budaq cümlələri baş cümlədən əvvəl də gəlir.

b) Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələn tabeli mürəkkəb cümlələr: zaman, yer, şərt budaq cümlələri.

Ədəbiyyat

1. B. Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2017

2.Ə.Abdullayev,Y.Seyidov,A.Həsənov.Müasir Azərbaycan dili, IVh. Sintaksis, Bakı,2007

3.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis,Bakı,2010